

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE STEENBERGEN

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Historische karakteristiek van Steenberg Landschap Nederzettingen Bebouwing en groenelementen	9
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	17
6.	Literatuurlijst	43
7.	Kaart gemeente Steenberg (bijlage)	

MON16

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Steenberg en maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluisen, wegwegen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventariseurs aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1987 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. De heer J. Slokkers heeft waardevolle aanvullingen gegeven.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, februari 1989.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- .. het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
  - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
  - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
  - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- o Sociaal- en cultuurhistorische criteria
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
  - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
  - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN STEENBERGEN

Landschap

De gemeente omvat het stadje Steenberg en de kerkdorpen De Heen, Welberg en Kruisland. Tevens liggen in de gemeente de buurtschappen Heensche Molen (gedeeltelijk), Zwarte Ruiter en Kladde, De westgrens met Nieuw-Vossemeer volgt gedeeltelijk de polderwijk. De noordgrens -ook provinciegrens- wordt gedeeltelijk gevormd door een rechte lijn door de Prins Hendrikpolder aan de overzijde van de Eendracht en voor het overgrote deel door de Steenbergse en Roosendaalse Vliet. Ook de oostgrens met Oud en Nieuw Gastel volgt de Roosendaalse Vliet en een polderdijk. De zuidgrens met Wouw en Halsteren doorsnijdt rechtlijnig het polder- en akkergebied in het zuiden.

De gemeente wordt doorsneden door een aantal waterlopen, die voor een deel overblijfselen zijn van kreken in het slikken- en schorrenlandschap van vóór de inpoldering. Voor een ander deel gaat het om later gegraven ontwateringslopen en voormalige turfvaarten. Bij De Heen mondt de Watergang in de Steenbergse Vliet uit. Onder Heensche Molen stroomt de Rietkreek in de richting van Nieuw-Vossemeer. Tussen Steenberg en Kruisland loopt in een lage bedding De Beek, die uitmondt in de Roosendaalse en Steenbergse Vliet. Ook de Derriekreek en de Vierhoevense Watergang volgen deze bedding. Ten zuiden van Steenberg lopen de Ligne of Bergense Water (gegraven t.b.v. innudaties nabij de vesting) en de Wouwse Beek, die de wallen van de stad van water voorzien en ten noorden als Haven uiteindelijk in de Steenbergse Vliet uitmonden. De Wouwse Beek is nog herkenbaar als relict van een voormalige turfvaart.

Het gebied der gemeente ligt globaal tussen 0,5 en 1 meter boven N.A.P. Ten noorden van Kruisland en tussen Steenberg en Kruisland -bij de oude kreekbedding- ligt het gebied lager, namelijk op 0,5 meter. Het gebied ten zuiden van de stad in de Polder Het Oudland ligt hoger, namelijk op ca 2 meter boven peil. Dit geldt ook voor enige zandgebieden ten zuiden van Kruisland. De kruinen der dijken liggen in het algemeen op 3-5 meter boven peil.

De bodem bestaat deels uit met zand gemengde, soms zware klei, in de late middeleeuwen afgezet door overstromingen over veen. Ten zuiden van Steenberg ligt in de polder Het Oudland, een hoger gelegen zandgebied met oud bouwland.

De polders zijn vanaf 1331 bedijkt, te beginnen met het Oudland en dan de Oud Kromwiel Polder (1357) en de Nieuw kromwiel Polder (1445), beide aansluitend aan het Oude Land. Na omvangrijke overstromingen in de 15e eeuw werd het gebied herdijkt: in 1487 de Oost Graaf Hendrikpolder, vervolgens de Triangelpolder (1565) en de groote Bols Polder (1607). Ten westen van Steenberg bedijkte men in 1482 de Aanwas of Sint Ontcommerspolder en de Rubeere Polder, in 1515 de Oude Heipolder, in 1538 de West Graaf Hendrikspolder, in 1565 de Nieuwe Heipolder en in 1607 de Heensche Polder en de Oude Vliet Polder. Afgezien van enige kleinere bedijkingen aan de Roosendaalse en Steenbergse Vliet en aan het Volkerak heeft de gemeente in die tijd haar hoofdvorm gekregen.

Het landschap valt uiteen in de volgende eenheden:

- a. De bebouwde kommen van Steenberg, Welberg, Kruisland en De Heen.

- b. Het hoger gelegen en beboste gebied van de Polder Het Oudland, deels bestaande uit akkerland en met plaatselijk sterke hoogteverschillen.
- c. De overige polders met een sinds 1900 gewijzigde verkaveling. Het hoofdpatroon van de hogere dijkwegen en de elkaar haaks kruisende polderwegen is nog steeds herkenbaar.

Nederzettingen

Het stadje Steenbergen ontstond in de vroege middeleeuwen als een haven aan de rand van het hoger gelegen Oudland. Vanuit de haven werd zout en turf verscheept dat in de nabijheid vanaf de 13e eeuw werd gewonnen. Ten zuiden treffen we nog restanten aan van enige toen gegraven turfvaarten, waarvan de Wouwse Beek nog een relict is.

Het hoofdpatroon van de oude vestingstad bestond in de vroege middeleeuwen uit een liggende rechthoek met de punt naar het zuiden. Deze rechthoek omvatte globaal een gebied tussen de huidige straten Westdam, Oostdam, Binnenvest, Kruitweg en Nicolaas Pieckstraat.

Hoofdstraten zijn de elkaar kruisende Kaaistraat-Grote Kerkstraat en Blauwstraat-Marktplein. Aan de noordzijde werd dit plein tot 1826 afgesloten door het raadhuis, geflankeerd door de waterpoort. Het stadje is vermoedelijk gevormd nabij een kasteel, waarvan een restant van de donjon nog tot in de 18e eeuw aanwezig was.

In 1629 volgt een uitbreiding naar het noorden met een driehoekig gedeelte, waarbij de ten noorden van de Markt gelegen haven haar functie verloor en door een nieuwe ten westen werd vervangen (1630-31). De uitleg was ruim bemeten en tot in de vroege 19e eeuw waren de straten in het noordelijk deel amper bebouwd, evenmin als de Kruispoort. De bebouwing van de hoofdstraten had en heeft een stedelijk karakter met smalle haaks gerichte percelen en tweelaags bebouwing.

De middeleeuwse ommuring, in 1648 gewijzigd, werd in 1699 onder leiding van Menno van Coehoorn verbeterd en in 1701-03 voorzien van buitenwerken die nogmaals aangepast zijn in 1747 en 1785. In 1827 werd de omwalling verkocht en deels geslecht. Toch is het hoofdpatroon met de bastions en ervoor gelegen ravelijnen en buitenwerken met kroonwerken, lunetten en omsluitende buitenwal herkenbaar gebleven. De bastions zijn van noordwest naar zuidwest Nassau (vergraven voor de vm. suikerfabriek, 1871), Wijngaerde, Solmsbolwerk (bebouwd), Frederiksbolwerk (bebouwd), Oranje (bebouwd) en Thienen (bebouwd en vergraven). De buitenwerken aan de noordzijde en zuidoostzijde zijn met binnen- en buitengrachten nog aanwezig. Hier is de relatie tussen het vlakke polderlandschap en het stadssilhouet nog te beleven.

Na de slechting der wallen en de afbraak van het vroegere stadhuis is een aantal uitvalswegen lintvormig bebouwd. Het gaat hier om de Kaaistraat, Kruispoort, Wouwsestraat, Kade, Doornedijkje, Burg. van Loonstraat en Franse Weg. Langzamerhand werden ook de percelen binnen de vroegere wallen volgebouwd: in 1870 de Binnenvest, in het noordoostelijk stadsgedeelte het blok Poststraat, Visserstraat, Kromme Elleboog en Kaaistraat. Dan volgden Rozemarijnstraat, Kerkplein, Kruispoort en Simonshaven en Kromme Elleboog. Na 1900 werden de Veerweg en Nassaulaan bebouwd. Andere ingrijpende wijzigingen vonden na 1900 plaats ten noorden van de Markt waar de kerk werd herbouwd en in 1921 de school verrees.

Pas in 1941 realiseert men de eerste uitbreidingsplannen op de vroegere vestingsgronden in het noordelijk stadsdeel, nabij het Somsbolwerk (1948) en de Van Bruhezestraat met omgeving (1948-51).

Ten noorden van Steenberg en ligt het vroeger fort Henricus (1626), herkenbaar als een verhoging in het landschap. Ten oosten van de stad ligt bij de samenkomst van de Aftgeslechte Dijk, de Kruislandse Dijk en het terrein van de niet meer herkenbare vroeger Kruisschans.

Nabij de Franse weg lang de redoute Sint Pieters en bij de Drie Lindekensdijk de redoute van Eldert Eppen.

Kruisland is als nederzetting gesticht in de in 1487 bedijkte polder. De kerk is als parochie afgesplitst van Wouw en bestaat eveneens vanaf 1487. De nederzetting heeft een planmatig karakter en overleefde verscheidene overstromingen. De kerk werd in 1651 en nogmaals na 1945 herbouwd. Van noord naar zuid loopt de as Lange Weg - Roosendaalse Weg, met haaks hierop gericht de Markt en de Molenstraat. Maat en schaal der bebouwing zijn nog grotendeels gehandhaafd met een- en tweelaags panden evenwijdig aan de straat. Aan de zuidzijde van de Markt treffen we enkele smalle, haaks gerichte panden.

De Heen is in 1614 gesticht als een eenvoudige variant van het voorstraatdorp, met lintbebouwing aan de dijk en haaks hierop gericht de Dorpsweg. De omgrachte kerkplaats ontbreekt hier echter. Pas in 1837 kwam er een eigen kapel, die in 1847 zelfstandige parochie werd.

Welberg wordt al in de middeleeuwen genoemd als hoger gelegen gebied. Een min of meer planmatig kerkdorp ontstaat pas in de vroege 20e eeuw. In 1928 komt er een eigen parochiekerk en een langgerekte lintbebouwing aan de Kapelaan Kockstraat met haaks hierop de Sint Corneliusstraat, de Hoogstraat en wat later de Pastoor Kerkckerstraat.

Heense Molen, Zwarte Ruit en Kladde zijn langgerekte landarbeidersgehuchten aan de polderdijken. Zo werd zo min mogelijk landbouwgrond in beslag genomen.

Bebouwing en Groenelementen

Boerderijen

Uit de periode kort na de eerste bedijkingen, de 17e en 18e eeuw resteren enige boerderijen, waarbij woongedeelte en stal-schuur-combinatie met elkaar zijn verbonden. De oudste boerderij is in Kruisland gelegen: Herengoed 10, De Hoogte draagt een gevelsteen met jaartal 1614 in een cartouche met engelen. Het geheel heeft reeds de markante, vierbeukige deels gepotdekselde, deels versteende schuur. Dit complex is van bijzondere betekenis ook al onderging het enige latere wijzigingen.

Kleine Spellestraat 5, Grimmer Schors gaat deels terug tot de 18e eeuw, maar het gebint van de schuur is meermalen vertimmerd.

Enkele andere complexen hebben eveneens een met de schuur verbonden woonhuis. Oude Heydijk 16 kan 18e eeuws zijn en heeft een fors woonhuis met gedeeltelijk vernieuwde roederamen. Ook hier heeft de schuur gebint en indeling van de grote Westbrabantse schuren.

Vanaf de 18e eeuw worden deze schuren los van het woonhuis geplaatst, maar de meerbeukige opzet met een combinatie van deel, tas en stalruimte blijft behouden. Een voorbeeld van deze groep is onder meer een boerderij aan de Heense Molenweg 33 met een sterk verbouwd woonhuis met 19e eeuws uiterlijk. De zijgevel draagt jaarankers 1644. De mooie schuur met boogpoorten zal wel 19e eeuws zijn.

Een ander voorbeeld is de boerderij Uitwijk, Dorpsweg 136 met woonhuis en stal, deels kort na 1610 gebouwd met enige vrijstaande schuren en bijgebouwen, uit de vorige eeuw. Het huis met gepleisterde en gewitte muren kan nog ouder muurwerk bevatten. De 19e eeuwse ingang is omlijst met bovenlicht.

Schansdijk 1 kan nog 18e eeuws zijn en heeft een eenvoudig woonhuis met zadeldak en topgevels. Schansdijk 2, helaas gesloopt, was een diep woonhuis met twee zadeldaken en zakgoot, waarvan het pleisterwerk mogelijk 18e eeuwse muren verborg.

Boonhil 31 kan nog tot de 17e eeuw teruggaan al heeft het verwaarloosde woonhuis met lagere achtergevel 19e eeuwse detaillering. Doornbosseweg 5, Krijtenburg zal 18e eeuws zijn met het gewitte huis en de vrijstaande schuur, maar is recent gewijzigd. Een der mooiste voorbeelden van een boerderijcomplex uit deze periode is Brugweg 1, Darinxhuysen met woonhuis, aangebouwd zomerhuis en schuur en verderop een grote meerbeukige schuur onder zadeldak. Ook Stoofdijk 1 is een gaaf voorbeeld van dit type.

De hierboven beschreven traditie zet zich voort tot na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de 19e eeuw treffen we boerderijen aan met woonhuis en losstaande schuur in verschillende grootte. Voorbeelden zijn Dorpsweg 88 en Zeelandweg Oost 33, Grote Bolspolder 9 is een landarbeiderswoning onder laag schilddak.

Vanaf het midden van de 19e eeuw worden vooral de woonhuizen rijker gedecoreerd, vaak met omlijste ingang, kroonlijst en soms een koetshuis. Een eenvoudig voorbeeld is de langegevel Boswijkdreef 2 met jaarankers 1863. Grote Bols Polder 11 is een redelijk gaaf geheel uit 1874. De schuur is nog gedeeltelijk opgetrokken van houten geteerde gepotdekselde planken. Heense Dijk 14 en 16 hebben eenvoudige maar harmonische woonhuizen met lijstgevels en middengang.

Kladde 3 uit ca 1860-70 heeft een omlijste ingang en T-ramen. Knapendreef 5 is weer wat eenvoudiger met zesruits ramen met luiken. Andere voorbeelden zijn Kruislandsedijk 13 en Zuid Groene Weg 10. Een der mooiste is Lange Weg 63 met stoep en kettingen en koetshuis met balkon en paardekoppen. Nieuw Kromwielswegje 2 heeft een woonhuis dat met de schuur is verbonden. Van dit type vinden we ook aan de Molenstraat enige sterk verbouwde voorbeelden. Afgeslechte Dijk 39 is een gave landarbeiderswoning. Ook Waterhoefke 2 is een voorbeeld van deze eenvoudige en zeldzaam geworden woninkjes.

Gastelseweg 8 is een kleine boerderij met aangebouwde schuur, ca 1900 nog geheel in de oudere tradities gebouwd.

Rosendaalseweg 15 komt hiermee in hoofdzaak overeen maar heeft voor de bouwtijd (1910) typerende Nieuwe Kunst-motieven. No. 17 uit ca. 1920 toont baksteen-ornament.

Bij veel grote boerenwoonhuizen is vanaf ca 1880 de opeenvolging der neostijlen te volgen. Kladde 26 heeft eclectische motieven in de raamomlijstingen en het giet- en smeedijzeren sierhek.

Kruislandsedijk 38 uit 1914 heeft Art Nouveaumotieven en een eenvoudige traditionele schuur uit 1939. Afgeslechte Dijk 8 heeft een vrijstaand huis, een villa met erkers en balkons. Zeelandweg Oost 47 uit 1910 heeft eveneens Art Nouveau-motieven. Veel andere huizen hebben dergelijke sterk versoberde motieven, onder meer Lange Weg 99, Princebosseweg 4 en Vierhoeven 1.

Princenbossheweg 7 uit 1927 bezit een symmetrische stal en schuur. Eenvoudiger zijn enkele kleine boerderijen van ca. 1900, bijvoorbeeld Lange Weg 69, Molenstraat 167 en de arbeiderswoning Oude Heydijk 59.

Lange Weg 95 heeft een villa-achtig huis uit ca. 1930. Rond 1950 kreeg Stoofweg 3 een traditionalistisch woonhuis dat afwijkt van de tot dusver gebruikelijke plattegrond met middengang. Het heeft hoge topgevels. Het woonhuis bij Zoekweg 7 uit ca. 1960 heeft alleen nog traditie-gebonden vormen in de roederamen, maar is in plattegrond een voorbeeld van op zakelijke principes gerichte boerenwoonhuizen.

Woonhuizen

De oudere woonhuisbebouwing is beperkt tot de kern van Steenberg binnen de vroegere omwalling. Door de vele wijzigingen die het stadsbeeld heeft ondergaan is echter de ouderdom der panden moeilijk te bepalen. Het huidige straatbeeld wordt vooral bepaald door reeksen lijstgevels, die een 19e eeuwse karakter hebben. Een typerend voorbeeld is het gesloopte hoekpand Grote Kerkstraat 40 met lijstgevel met klassicistische kenmerken uit de periode 1830-40. Hierachter bevonden zich twee smallere panden met zadeldaken en moer- en kinderbinten zolderingen, die nog 17e eeuwse of ouder hadden kunnen zijn. Door de ongedocumenteerde afbraak zijn deze gegevens verloren gegaan. We kunnen echter vermoeden dat verscheidene andere panden achter hun lijstgevel nog oudere bouwmassa's verbergen, die zich soms verraden door dakvorm en de aanwezigheid van elementen als roederamen en muurankers. Dit geldt onder meer voor het zeer lage Grote Kerkstraat 32 en in dezelfde straat no. 36 met verspringende rooilijn. Markt 2 en 10 bevatten ongetwijfeld nog oudere onderdelen evenals Grote Kerkstraat 9-11 en 28. Dit geldt ook voor de soms een-, twee en drielaags panden aan de Blauwstraat. De nummers 21, 23, 45 en 47 zijn zeker ouder. Ook no. 53 (gesloopt) had achter de lijstgevel misschien twee oudere panden. De topgevels aan de straatzijde zijn bij een enkel pand nog aanwezig, maar uiterst zeldzaam. Voorbeelden zijn het gepleisterde Blauwstraat 51 met een ingezwenkte gevel uit de 18e eeuw (intussen gesloopt) en Kaaistraat 14 met eenzelfde 18e eeuwse gevel met mooie onderpui.

Uit de vroege 19e eeuw zal Klaverstraat 2 dateren, gepleisterd en met schilddak. Moeilijk dateerbaar, maar vermoedelijk in hoofdlijnen uit dezelfde tijd zijn de eenlaags panden Visserstraat 9-11 en Wouwsestraat 65-57. Naast Burgemeester Van Loonstraat 15 staat een schuur waar rond 1900 een leeuwepand uit een 16e of 17e eeuwse huis is ingemetseld. Uit de 19e eeuw dateren ook enkele eenvoudige arbeiderswoningen in de kerkdorpen en het buitengebied. Dergelijke panden zijn zeer zeldzaam evenals de al eerder genoemde landarbeiderswoningen met aangebouwde stal. Voorbeelden zijn Dorpsweg 81 en het cafe De Congo, Pelsendijk 5. Dit laatste valt op door het gave en waardevolle interieur, dat langzamerhand uniek genoemd mag worden.

Brugweg 34 is eveneens een woninkje met topgevel. Een wat groter dorps woonhuis is het vroegere molenaarshuis Drietak 8. Moerstraatseweg 156 is een eenlaags woninkje in het buitengebied.

De meeste lijstgevels in stad en buitengebied tonen een eclectische verwerking van neobarokke siermotieven die ook in de steden Bergen op Zoom, Breda en Roosendaal veelvuldig werden gebruikt. Allereerst is er een groep gepleisterde en gewitte panden met schuiframen met omlijsting en kuif en kroonlijsten op voluutconsoles.

Voorbeelden zijn Lange Weg 11, Poststraat 5-9 en 6-8 en tenslotte het kubusvormige Wouwsestraat 54. Al deze panden zijn hoofdzakelijk tussen 1860 en 1880 gebouwd of gewijzigd. In de Kaaistraat zijn zo nog enkele gevels te vinden, met name no. 38, 39, 50 en 57-59. Grote Kerkstraat 41 is een brede gevel, Kaaistraat 2 is een vrijstaande villa met zeer decoratief ornament en diamantkoppen. Een door de decoratie opvallend pand is de Blauwstraat 73-75. Vooral no. 73 heeft in de bovengevel kolonnetten verbonden door wenkbrauwbogen overgaande in ranken en wapens, een voor deze tijd zeer opvallende decoratie.

Overal in de gemeenten treffen we panden aan waarbij de stucdecoratie afwisselt met schoon metselwerk, waardoor een pittig contrast ontstaat. Voorbeelden zijn de panden Berenstraat 32-36, Blauwstraat 67, Doktersdreefje 2, Grote Kerkstraat 25 en 34, Burg. van Loonstraat 83 en 85, Markt 15-17 en Nassaulaan 9-13. Grote Kerkstraat 15, het voormalige Postkantoor Kaaistraat 21 (resp. 1892 en 1895) en Kruispoort 22 tonen neorenaissance-elementen, Westdam 1 en het landhuis Dassenberg aan de Franse Weg zijn goede voorbeelden van de chaletstijl met overstekken en speklagen. Daarnaast komen enige panden voor met lijstgevels en enig ornament in schoon metselwerk. Een goed voorbeeld is Roosendaalseweg 70 uit ca. 1890 met geblokte polychrome raamomlijstingen en een kroonlijst met tegels.

Rond 1900 is een grote reeks panden gebouwd met lijstgevels, soms getoogde ramen en karakteristieke witte speklagen. Zowel grotere panden als Blauwstraat 78, Grote Kerkstraat 35-39, Kade 20 en kleinere rijtjespanden als Kromme Elleboog 9-17 en Westdam 32-28 horen bij deze groep.

Rond 1900 maken neorenaissance motieven plaats voor de Nieuwe Kunst met een strakkere vormgeving en veelvuldig gebruik van kleurige baksteen. Voorbeelden zijn Berenstraat 10-12, Grote Kerkstraat 12, Kaaistraat 24 en Kruispoort 21, Lange Weg 18 en Molenstraat 7 en 17-19. Een opvallende villa is ook Molenstraat 10, met afwisseling van gewitte pleister en bakstenen speklagen.

Een gave reeks panden met een mengeling van zakelijke en Amsterdamse School-elementen bevindt zich aan de Burg. van Loonstraat in de lintbebouwde uitbreiding van ca. 1920-30. Het gaat hierbij om villa's in afwisselende baksteendetailering met expressieve dakvormen.

Bij het voorlopig herstel van de oorlogsschade werden noodwoningen gebouwd, hiervan bleven twee voorbeelden als bedrijfsgebouw bewaard, namelijk aan het Waterhoefke en de Zwarte Weel 12.

Bij de naoorlogse wederopbouw verrijzen veel woningen in de traditionele vormen van de Delftse School. Woonhuizen met topgevels en roederamen zijn Brugweg 24, Corneliusstraat 2-4, enige panden aan de Markt te Kruisland en een tweetal opvallende villa's aan de Lange Weg 20 en Nassaulaan 24. Rijtjeswoningen in de uitbreidingswijken van na 1945 zijn niet altijd volledig gaaf gebleven. Panden aan het Doktersdreefje kregen andere raamindelingen, maar aan de Laurentiusdijk zijn de woningen met roederamen zeer gaaf gebleven.

Openbare gebouwen

Het stadhuis aan de Kaaistraat 47 dateert uit 1939 en is een voorbeeld van Delftse Schoolstijl, ontworpen door J. Hurks en de gemeente-architect Roelants. Het postkantoor aan de Geert Vinckestraat uit ca. 1960 vertoont enige neobarokke elementen in de bouwsculptuur maar is voor het overige een Delftse Schoolgebouw. De lagere school aan de Westdam 19 uit 1921 heeft traditionele vormen en een symmetrische opbouw. Aan het Kerkplein het oorlogsmonument van Niel Steenbergen.

Kerkelijke gebouwen

De Hervormde Kerk, Kerkplein 7 uit 1832 is een schoolvoorbeeld van een neoklassicistisch gebouw met eenvoudige zijgevels en een imposante torengevel met fronton. Erachter het kerkhof met hardstenen hekpijlers.

De St. Gummaruskerk, Nieuwstad 21 is een neogotische kruiskerk met sterk centraliserende tendens, ontworpen door P.J.H. Cuypers met medewerking van Jos Cuypers en Jan Stuyt. Erbij een Mariabeeld en H. Hartmonument. Het kerkhof aan de Nassaulaan heeft een gietijzeren ajourkruis.

Aan de Kromme Weg een wegkruis.

De kerk van De Heen is een neogotisch gebouw aan de Dorpsweg 131, ontworpen door P. van Genk. De pastorie ernaast kan wat ouder zijn en is een eenlaags herenhuis met hoge topgevels en stoep met kettingen. Aan de Lange Weg een wegkruis met corpus. Aan de Zeelandweg Oost het kerkhof.

In Kruisland vinden we een deels herbouwde neogotische kerk van J. van Langelaar, met naoorlogse pastorie in Delftse Schooltrant. De 17e eeuwse hervormde kerk is herbouwd aan de Markt in traditionele vormen die 18e eeuws aandoen. Aan de Lange Weg liggen hier het vroegere klooster en kerkhof. Het kerkdorp Welberg heeft een kerk van de architect Oomen aan de Kapelaan Kockstraat. Dit bouwwerk uit 1928 heeft een in stijl verwante pastorie en klooster. Het geheel wordt gekarakteriseerd door zakelijke en Amsterdamse School-elementen.

Aan de Hoogstraat een Mariakapel.

Aan de Franseweg een neogotische kapel bij het landhuis Dassenberg.

Industriële gebouwen

Berenstraat 50-52, de vroegere brouwerij Het Witte Kruis is een deftig woonhuis met lagere aanbouw, gedeeltelijk uit ca. 1840-60, gedeeltelijk uit ca. 1940. Verspreid in de stad vinden we enkele pakhuizen, namelijk aan het Pompstraatje en in de Visserstraat. Aan de Dorpsweg in De Heen enkele deels verbouwde werkplaatsen op de nummers 91 en 95. Bij de boerderij Dorpsweg 136 een eenlaags bijgebouw dat een droogfunctie heeft gehad. Aan Welbergsedijk 22 een zeer gaaf smederijtje met travalje en mooi erf. Aan de Molenstraat in Kruisland een pakhuis.

In Steenberg zelf stonden tot voor kort de omvangrijke gebouwen van de in 1871 gestichte suikerfabriek, inclusief een groot suikerentrepot dat vrijwel overeenkomt met het entrepot in Standdaarbuiten. Aan de Kromme Elleboog zijn enkele rijtjeshuizen verbouwd tot fabriek.

Aan de Kladder een molenstomp.

De watertoren aan de Watertorenweg is een zeer verzorgd bouwwerk met dienst-ruimten en woning uit ca. 1950 in Delftse School-stijl.

Waterstaatkundige objecten

Aan de Beneden Sasweg ligt het beschermde sluiscomplex met een na brand herbouwde dienstwoning en enige bijgebouwen, een waardevolle bebouwingsgroep.

Aan de Bovensasweg een eenlaags woonhuis bij de sluis van 1822-23. Aan de Kruislandse dijk een sterk vernieuwd sluiscomplex. Aan de Dinteloordseweg een ijzeren ophaalbrug van na 1950.

Aan de West Havendijk een tweetal gebouwtjes, mogelijk voormalige gemalen. Aan de Heense Dijk een betonnen dijkverhoging aan de zijde van het Volkerak.

Verdedigingswerken

De voormalige omwalling van Steenberg en de het fort Hendrik aan de Schansdijk zijn in landschap en stadsbeeld nog steeds herkenbaar en bepalend. Aan de Moerstraatseweg een voormalige tankversperring. Aan de Zoekweg en de Zuid Groeneweg goed bewaarde geschutsbunkers met vuurleidingspost uit de Tweede Wereldoorlog.

Groenelementen

Veel boerderijen o.a. Brugweg 1, Langeweg 97, Kladde 21, Nieuwe Biezenweg 1, Welbergsedijk 8 en Princebosseweg 4 (met mooie leilinden) bezitten erfbeplantingen in de vorm van boomgaarden en vooral rijen populieren en wilgen. Deze vinden we ook terug als wegbeplantingen aan de vele polderdijken en -wegen (o.a. Beneden Sasweg, Boven Sasweg, Groenedijk). De Wouwsestraat heeft platanen. Het erf van de smederij Welbergsedijk 22 is zeer gaaf. Opvallend zijn de exotische bomen bij Kladde 3. Sommige vestingwallen zijn herschapen in licht glooiende plantsoenen met waterpartijen, die in het algemeen recent zijn aangelegd. Kaaistraat 2 heeft een mooie landschapstuin evenals Westdam 1. Het landgoed Dassenberg aan de Franseweg bezit een landhuis in chaletstijl, enige bijgebouwen en een neogotische kapel ingebed in een stelsel van eiken- en beukenlanen met bos en akkerpercelen. Rondom het huis een landschapstuin met groepen beuken.